

Василь МАРКО,
професор

Кіровоградського державного
педагогічного університету
ім. Володимира Винниченка

НАБЛИЖЕННЯ ДО ШЕВЧЕНКА

Аналітичні етюди

УДК 821.161.2–97.09

Автор статті стверджує, що Шевченко був творцем не побутової правдоподібності, а високої художньої правди, наближення до якої дає естетичну насолоду і дарує інтелектуальні відкриття.

Ключові слова: таїна Шевченкового слова, ціннісна орієнтація, ідеал, концепт, ключове слово, естетична насолода.

Висота «перяславської осені»

У кожного своя дорога до Шевченка. Ось приклад із реальної долі. Давня знайома з Тернопілля в листі до мене вибачається за письмо, можливо, не цілком узгоджене з правописними нормами. Справжня українка, вона зізнається, що ніколи не вивчала української мови у школі, бо в шкільні роки мешкала з батьками в Сибіру, куди родину було вислано. Пані Наталя пише: «Я українську мову вивчала за Шевченком і Лесею Українкою. Ці дві книжки батьки взяли з собою в далеку, чужу землю». Які виміри знайти для цієї людської долі? Яку ціну в тій долі мало Шевченкове слово? Гадаю, пояснення зайві.

Я до свого Шевченка йшов довго. У студентські роки його твори раннього періоду не справили на мене сильного враження. Потрібен був час, знання, щоб збагнути духовний ґрунт, з якого вони виростили і над яким піднялися.

Надзвичайно вразили твори періоду «трьох літ» (1843–1845 рр.), з яких пізніше, з подачі С.Шаховського, виокремилась Шевченкова «перяславська осінь» (жовтень–грудень 1845 р.). Свого часу я захоплювався творчим спалахом О.Пушкіна в його «болдинську осінь». А коли усвідомив «перяславську осінь» Шевченка, був приголомшений: воістину то було палання у слові! Дві ліричні мініатюри «Не завидуй багатому...», «Не женися на багатій...», написані 4 жовтня 1845 р. в Миргороді, прилягають до «перяславської осені». Перебуваючи в Мар'їнському, Переяславі, В'юнищах, Шевченко створив концептуально важливу поезію «Холодний Яр», болісні медитації «Минають дні, минають ночі...», «Три літа», різножанрові поеми «Єретик», «Сліпий», «Великий льох», «Наймичка», «Кавказ», «І мертвим, і живим...», переспіви Біблії «Давидові псалми». Завершував цей творчий спалах загальновідомий заповіт «Як умру, то поховайте...», датований 25 грудня 1845 р. І все це за неповні три місяці! Поет немовби поспішав реалізувати свої відкриття, бо «прозрівати став потроху»¹.

¹ Тут і далі твори Т.Шевченка цит. за: Шевченко Т. Кобзар / Т.Шевченко. – К.: Держлітвидав України, 1960. – С. 284. У квадратних дужках указуємо сторінку.

Шевченка хвилює кардинальне питання:

...що ми?..

Чиї сини? Яких батьків?

Ким? За що закуті? [274].

Йому поступово відкривається гірка правда про ту частину українського суспільства, яку називаємо інтелігенцією, елітою, проводирями нації:

Кругом мене, де не гляну,

Не люди, а змії [284].

Не приносить радості і правда про українське панство в минулому:

Раби, подножки, грязь Москви,

Варшавське сміття – ваші пани,

Ясновельможні гетьмани [274].

Поет захищає гайдамаків від образливого звинувачення: «разбойники, воры». На думку Шевченка, гайдамаки стали «за святу правду-волю» [277], а Холодний Яр – то символ помсти за соціальні й національні кривди, символ свободи.

Шевченка турбують думки про майбутнє України. Він активно шукає шляхи подолання соціальних і національних утисків, то закликаючи до соціальної злагоди в ім'я кращої долі України, то застерігаючи суспільну верхівку від можливих катаклізмів. Кінцівка фрагмента «Стоїть в селі Суботові...» – яскраве оксиморонне поле, на якому зібрано визначальні для Шевченка цінності: Україна, правда, воля. Саме вони творять омріяний образ майбутньої України.

Як бачимо, ішла напружена внутрішня робота, коли жадання волі спонукало поета вдаватися до крайнощів, а серце доводилося гоїти отрутою («серце ядом гою») [284]. Втілення свого ідеалу Шевченко шукає то в родинній ідилії, але вона така рідкість («Сліпий»); то в чеській історії, але коли ж з'явиться український Ян Гус («Єретик»)?:.. Теперішня доля України болять поетові, бо вона гірка, безрадісна:

Кати знущаються над нами,

А правда наша п'яна спить [266].

За короткий час осені 1845 р. Шевченкове слово вмістило широкий діапазон думок і настроїв.

Для докладного аналізу я вибрав вірш «Як умру, то поховайте...» («Заповіт»). Як і кожен твір поета, він вартий найпильнішої уваги дослідника,

через роки та десятиліття слово Шевченка доходить до нас як історично актуальне, художньо досконале, високе, як живий голос нашого генія.

Архетип живої/мертвої води

Для вірша «Як умру, то поховайте...», за яким закріпилася назва «Заповіт», характерні межові ознаки. Хронологічно він завершував напружений період у житті Шевченка, який умовно можна назвати випробуванням волею, випробуванням правдою, що відкрилася поетові. Він із болем усвідомив вичерпаність попереднього шляху:

...*Не вернеться* знову
Літа мої молодії,
Веселеє слово
Не вернеться... І я серцем
До вас *не вернуся* [284].

Утрата колишніх ціннісних орієнтацій призвела до кризового стану, духовного й фізичного. День 25 грудня 1845 р. – то кінець романтичного періоду в житті Шевченка, позначений абсолютною межею – смертю («умру»). У вірші ця абсолютна межа пом'якшена сполучником *як*, що надає фразі «як умру» [284] уявного, умовного характеру. Однак умовність ситуації, закріпленої фразою, не пом'якшує її функційної ролі. Вона прозвучала – і набула ознак межі, що поділила світ автора на дві частини – посеїбччя і потойбччя. Посейбччя – усе, що пережив Шевченко до позначеної часової межі й що відобразилося в його слові. Потойбччя – то світ цінностей, переважна більшість яких належить до позитивних: могила, степ, Україна, лани, Дніпро, кручі, гори, Бог, воля, сем'я, слово. Вони тяжіють до двох ідеалів – *Україна* і *Бог*. Із їхньої взаємодії випливає ідея твору. Придивімося до них пильніше.

І.Франко започаткував традицію розглядати образи могили, степу, України з погляду візуального розширення їхніх масштабів. Не менш ефективним може бути й тлумачення образів-концептів «Заповіту» з погляду семантики цінностей. За такого підходу могила, степ, лани, Дніпро, кручі, гори – це знаки України. Там поет хоче бути похований, тобто назавжди поєднатися з Україною, від якої був відірваний; хоче мати змогу й після смерті бачити «лани широкополі», кручі, Дніпро, чути рев його пороги. Так Шевченко виражає любов до рідної землі.

Концепти *воля, сем'я, слово* – знаки майбутньої України. Воля – найвища цінність, без якої поет не уявляє щасливої долі своєї Батьківщини. Тільки вільна Україна може стати «новою сем'єю». У тій «сем'ї вольній, новій» [285] Шевченко сподівається на скромну винагороду – пам'ять («не забудьте пом'янути» [285]). Не гучної слави прагне поет, а «тихого слова». Цей синонім-літога слави добре вписується в картину майбутнього України, що постійно стояла перед внутрішнім зором Шевченка. У результаті очікуване слово-відгук народу («Не забудьте пом'янути / Незлим тихим словом») і слово поета (молитва, псалом) зрівноважуються. У пе-

респіві псалма 12, написаного 19 грудня 1845 р., за тиждень до «Заповіту», читаємо трепетне звернення до Бога:

Спаси мене, помолюся
І воспою знову
Твої блага чистим серцем,
Псалмом тихим, новим [278].

Епітети «псалмом *тихим, новим*» повторяться і в «Заповіті»: «В сем'ї вольній, *новій*», «Незлим *тихим* словом». Вони – складники картин-идилій у багатьох творах Шевченка. На таких наскрізних концептах тримається художній світ поета як ідейно-естетична єдність.

Серед концептів позитивного плану поряд з Україною стоїть слово *Бог*. Воно для Шевченка – найвища ідеальна величина. Заради неї поет ладний покинути навіть Україну:

...І лани і гори –
Все покину і долину
До самого Бога
Молитися... [285].

Зізнання Шевченка дуже особистісне, інтимне. У слові *покину* немає драми, хоча стосується воно найдорожчого для поета – України («І лани і гори»). Друга частина наведеної думки «долину / До самого Бога / Молитися...» не протиставлена першій, а зрівноважує її. Україна («...І лани і гори») і Бог перебувають на одній ціннісній осі і творять таку органічну єдність, яка може настати лише за умови, коли Дніпро «понесе з України / У синєє море / Кров ворожу...» [285], тобто Україна здобуде соціальну й національну свободу.

Ідеальна єдність співця-пророка з Богом – одна з найхарактерніших ознак романтичної традиції. Таку ситуацію Шевченко подав у ранній поезії «Перебендя»: після спілкування з людьми кобзар усамітнюється на могилі для розмови з Богом («бо то Боже слово» [26]). Розмова Перебенді з Богом подається як повторюваний епізод його життя, засіб подолання внутрішньої напруги, яка ще не переросла в конфлікт. У «Заповіті» єднання з Богом («долину... молитися») – то крок до ідеального стану в потойбччі. Через те могила в «Перебенді» – реальний вітвар для розмови з Богом, а в «Заповіті» – своєрідний національний пантеон, оскільки в бездержавній Україні традиційного пантеону не було. Романтичний образ могили-вітваря вже не вписувався в систему цінностей «Заповіту» й «перейславської осені» в цілому. Залишилися тільки велич уявного поховання та могили, велич степу, України, Дніпра, круч... Кожен із перелічених концептів освячений українською традицією і любов'ю Шевченка («На Вкраїні *милий*» [284]). Однак окреслена поетом велич пов'язана з межовою ситуацією («Як умру»). Це надає віршеві трагічного звучання, що активізується пам'яттю посеїбччя, з позицій якого й звучить фраза «...а до того / Я не знаю Бога» [285]. Цю фразу тривалий час тлумачили як свідчення атеїзму Шевченка. Такий підхід спрощував склад-

ний і болісний процес пошуків душевної рівноваги і способів виходу України з-під соціального й національного гніту. Душевна рівновага поета органічно пов'язана зі становищем України: лише вільна Україна становить повноцінну величину на вертикалі *Україна – Бог*. Та від нещасливої й милої України поет відмовитися не може; перед ним був ще один ідеал – Бог. Це спонукає до непростого кроку: тимчасово («до того», тобто до звільнення України) відмовитися від молитви до Бога («не знаю Бога» – не молюсь до Бога). Отже, мотив цієї фрази – не зневага високого ідеалу, а біль, відчай, які акцентуються численними перенесеннями й напруженою медитативною інтонацією.

Після уявної єдності з Україною, після пережитого відчаю й відмови від розмови (молитви) з Богом Шевченко знову повертається до ключового слова «Заповіту» *поховайте*, вживаючи наказову форму дієслів: *поховайте, вставайте, порвіте, окропіте*. У рішучу тональність наказової форми дієслів добре вписується новий ряд концептів: «синєє море», «кров ворожа», кайдани, «вража зла кров». Спробую розкодувати їхній зміст у системі цінностей Шевченкового твору. «Синєє море» – образ чужини, замешів'я, пустої сторони, куди народ відсилав нечисту силу, а Шевченко – «кров ворожу», символ закабалення України. Отож вираз «*понесе з України / У синєє море / Кров ворожу*» означає звільнення рідної землі від чужого гніту, що є умовою єднання поета з Богом.

Уважного прочитання потребують чотири прикінцеві рядки:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте [285].

Якщо семантика символічної формули «кайдани порвіте» прозора й однозначна: звільнення від неволі; якщо для слова *вставайте* досить визначити відповідний варіант семантики: активізуйтеся, відроджуйтеся; досить звільнити це слово від впливу контексту й традиції: беріть до рук зброю і захищайте свою гідність, – то смисл виразу «вражою злою кров'ю / Волю окропіте» складніший. На перший погляд, «вража зла кров» – рівноцінний варіант виразу «кров ворожа». Однак та рівноцінність тільки видима. В одному семантичному полі з другою частиною виразу – «волю окропіте» – «вража зла кров» набуває іншого значення: стає синонімом архетипного образу *живої/мертвої води*. Шевченко так гаряче прагнув волі для України, так наполегливо шукав способів її здобуття, що надав образіві «вражої злої крові» надприродних властивостей: здатності оживити жадану волю.

У підсвідомості поета, очевидно, зринав архетипний образ живої/мертвої води. Його Шевченко спроеціював на свій новотвір – «вражу злу кров» і надав йому принципово іншого, чарівного смислу. Таким семантичним змінам сприяла постійна на-

лаштованість поета на традиційні для українців цінності: матір, родина, добро, Бог, любов до людей.

Запропонований варіант аналізу й розкодування ідейно-естетичного змісту «Заповіту» дає підстави оцінювати його як програму поета, сформульовану в один із найкритичніших періодів його життя і творчості. Автор виклав позицію з найскладніших питань у системі цінностей, які й досі зберігають орієнтаційне значення.

Знівечені ідеали

Зміст поезії «І золотої, й дорогої...», написаної в Косаралі 1849 р., найповніше розкривається в системі цінностей, що їх сповідував автор: воля, веселий, усміхнений, молодий, родина, мати з дітьми і т. д. Аналіз творів Шевченка засвідчує відносний характер більшості цих вартостей. Визначальним є концепт *воля*. Від її наявності (чи відсутності) залежить характер інших цінностей: вони несуть щастя або горе.

У поезії «І золотої, й дорогої...» акцентованими є концепти *воля, молодість*, підкріплені епітетами «золотої», «дорогої» (долі). На номінативному рівні вони містять високий оцінний потенціал, за суттю є ідеальними величинами. Названим цінностям протиставлено печаль, плач, які підсилюються вражаючим метафоричним порівнянням «мов одірвалось од гіллі» [418], що стосується хлопчика-сироти, образ якого – через «низький больовий поріг» (О.Довженко) автора – нагадує долю самого Тараса: «Мені здається, що се я, / Що це ж та *молодість* моя» [418]. Емоційна сила Шевченкового слова-прозріння фокусується у виразі, що характеризує долю хлопчика: «Воно не бачитиме *волі*, / Святої *вольеньки*» [418]. Відтак початкові рядки вірша набувають іншого смислу: молодість як найцінніше, що є в людини, в умовах народної неволі втрачає для поета сенс. І його уява малює моторошну картину звуження «широкого вольного світу» [418] сироти до закутків наймів і москалів. А місток із антифраз, розташованих за принципом градації – не плакав, не журились, прихилились, що з'єднує два береги неволі безталанного хлопчика, – *найми – москалі*, засвідчує байдужість і жорстокість світу, який викидає знедолених на задвірки життя; засвідчує – завдяки емпатії автора – його нестерпний біль від страшного видива долі сироти, видива, що вражає своєю жорстокою правдою. Отже, код Шевченкового твору «І золотої, й дорогої...» перебуває у сфері життєвих цінностей, сфокусованих в образі ідеалу, поданого в перших рядках вірша і знівельованого умовами невільницького життя народу в Україні.

Опозиція *кріпацтво/воля*

Семантику тексту й особливості композиції твору «Сон» («На панщині пшеницю жала...», 1858) визначають концептуальні антитези *кріпацтво/воля*, текстовий варіант «на панщині» / «на своїм веселім полі» [454]. На осягненні їхньої взаємодії

ґрунтується розкодування образної системи вірша, розкриваються джерела його художньої енергії.

У творі бачимо дві картини, схожі й водночас відмінні. У них концентруються різні системи цінностей. У першій картині подано реальний епізод із життя жінки-кріпачки: вона жне пшеницю, стомилася, годує малого сина Івана, над ним задрімала, а після короткого сну «копу дожинать пішла» [454]. У тексті немає ні скарг, ні прямих нарікань на кріпацьку долю. Про неї поет чимало сказав у інших творах. Та немає й радості від праці. Деталі передають фізичну втому жінки, її материнський дискомфорт.

Друга картина – сон жінки. У її сні син уже дорослий, жонатий, має діток, працює в полі. Але між працею матері й сина наявна істотна відмінність, яка тяжіє до вже згаданої опозиції *кріпацтво/воля*. Її текстовий варіант розлогіший: мати «*на панщині пшеницю жала*», а син уже «*не панський, а на волі... / на своїм веселім полі*» [454]. Вирази «*на волі*» і «*на своїм веселім полі*» – концептуальні синоніми. Вони протиставлені виразові «*на панщині*». Спостерігаючи вві сні ідилічну картину єднання людини з землею у процесі праці («*удвох собі пшеницю жнуть*») [454], поруч із сином мати відчула себе щасливою – і всміхнулася. За законами семантики поетичного тексту Шевченка слова *вільний, веселий,*

усміхнений, щасливий – концептуальні синоніми. Тут вони творять естетичну основу поетового ідеалу, який прикрасив обличчя жінки веселою усмішкою. Тільки усмішка та коротка, як і сон кріпачки: «*прокинулась – нема нічого*» [454].

Як уже зазначалося, розглянуті картини взаємодіють і на рівні композиції. Картина праці матері виконує роль своєрідного обрамлення щодо картини сну. Гірка правда життя кріпачки обручем стискає ідеальну картину сну, витісняючи її за обрії реального життя, закріплює за нею образ нездійсненої мрії. У межах цієї тенденції автор утверджує присутній аспект думки: не сама праця тяжка для селянки, а її підневільний характер – панщина.

Пропоновані читачеві аналітичні етюди – кроки до пізнання таїни Шевченкового слова. Що відкрилось у поетичному світі автора? Слово його динамічне, надається для різних інтерпретацій. Ціннісні орієнтації поета стабільні, проте не монотонні. Деталі свіжі, живі, що надає поетичному світові Шевченка схожості зі світом реальним. На цій підставі надовго закріпилася думка про те, що поет був основоположником реалізму в українському письменстві. Насправді він творець не побутової правдоподібності, а високої художньої правди, якою перейнятий увесь його художній світ. Саме тому кожне наближення до Шевченка дарує відкриття і дає естетичну насолоду.

Книжки, подаровані редакції

Слоньовська О. Зимове яблуко. Поезії / О.Слоньовська. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011.

Поетична книжка інтимних віршів Ольги Слоньовської «Зимове яблуко» вражає глибиною душевних почуттів ліричної героїні, відвертістю, щирістю, непересічними переживаннями закоханого серця, тонким ліризмом, афористичністю поетичних рядків, важливим підтекстовим навантаженням кожної строфи. Інтелектуальний спектр світовідчуттів, висока версифікаційна майстерність, філігранне вміння авторки володіти поетичним словом робить нову збірку Джоконди сучасної української лірики знаковим явищем у літературному процесі. Поезії яскраві, натхненні, живі, випромінюють високе світло божественної снаги і несуть незрівнянну естетичну насолоду кожному читачеві.

***

Зелені ночі, сутінки врочисті.
Дощу стрімке вітрило чи крило.
Пливе, летить у безвість біле місто,
Хоч білим воно зроду не було.
То тільки цвіт, то сливи і черешні,
Веснянкуваті вишні вздовж доріг.
По білому пелюстю обережно
Прозорий місяць трусить срібний сніг.
Така теплінь, весна така духмяна!
О третій ночі небо, наче дзвін.
Нема таких полотен в Левітана.
Нема таких у Врубеля картин.
Ноктурн. Нічний пейзаж. Блакитна стежка.
Співзвуччя настрою, освітлення й краси.
Метеорита згублена сережка.

Прозора тінь прозорої роси.
Цей світ – ще рай, п'янке безмежжя вальсу.
Цей світ – вже мить, протяжністю в віки.
І тільки в нас не вистачає часу
На споглядання греблі і ріки,
Дерев, полів, хмарин, до зір дотичних,
Дрібної квітки і високих гір,
Коли усе підказує: «Ти вічна,
Земна людино, вічна! Й ти не звір!»
Коли душа, притихла, мов дитина,
Безмовно тужить – що той краєвид! –
За тим Одним, за тим Одним-Єдиним,
Якого не замінить цілий світ.

Ольга СЛОНЬОВСЬКА